

Історія народного господарства

УДК 336:325.54(477)»192»

С. В. Якименко

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ З УКРАЇНИ У 20-ИХ РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ ПРИ ПРОВЕДЕННІ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Аналізується фінансове забезпечення переселенського руху українців на багатоземельні території Півдня України, Сибіру і Далекого Сходу в 20-их роках.

Ключові слова: міграційні процеси, українське село, фінансове забезпечення переселенців.

Протягом історії людства переселенські процеси були природним методом оптимізації кількості населення на певних територіях. Особливістю міграційних процесів 20-их років ХХ століття є те, що вони були пов'язані з активними діями тоталітарної влади. За самою своєю природою влада намагалась контролювати всі суспільні процеси, що відбувалися в державі, одночасно розв'язавши стратегічне питання розвитку регіонів, а також загальнодержавні проблеми, що накопичились у зв'язку із господарською відсталістю країни. Через брак коштів основний фінансовий тягар лягав на плечі тих же селян-переселенців. А це суттєво впливало на результат міграційної політики.

З огляду на відсутність системних досліджень у цій сфері, основна частина статті базується на матеріалах Центрального державного архіву вищих органів влади. Досліджень указанного питання у радянські часи з ідеологічних міркувань та в зв'язку із суперечливістю теми не проводили, а за часів незалежності України – дослідники ще не опрацювали відповідні матеріали. Саме тому в цьому секторі досліджень наукових робіт немає. Більшість матеріалів у нашій статті опубліковано вперше.

Одним із завдань цієї роботи є аналіз фінансового забезпечення селян, які, переселяючись на нові місця, намагалися поліпшити своє становище. Важливим аспектом статті є також аналіз причин самовільного переселення, тобто переселення без спеціальних нарядів, що видавала радянська влада для контролю над потоками мігрантів. У статті зроблена спроба відповісти на питання, чому деякі селяни, ігноруючи пільги від держави, самостійно змінювали місце проживання, свідомо наражаючи себе та свої родини на великі труднощі на новому місці. Принагідно висвітлена інформація про пільги, що надавала держава переселенцям, а також про помилки, яких при цьому припустилася радянська влада.

Облаштування на новому місці, навіть у рамках одного селища, – справа не з легких. Що вже говорити про переїзд на іншу частину континенту! Як би суцужно

не було на старому місці, після переселення проблем виникало набагато більше: потрібно було споруджувати будинки, обводнювати землі, корчувати дерева, піднімати цілину, принаймні рік чекати на врожай.

Звісно, держава не мала можливості виділити на допомогу переселенцям достатню кількість коштів. Особливо актуальним було це питання для найбідніших селян, які з очевидних причин були більш схильні до зміни місця проживання. Тож у тогочасному суспільстві виникла дещо парадоксальна ситуація: для більш заможних селян питання переселення було практично неактуальним, проте вони могли піднімати господарство на новому місці за власний кошт, тому держава всіляко заохочувала їх до переселення. В той же час бідніші селяни і раді були б освоювати нові землі, але грошей їм майже не давалось. Фактично участь держави звелась до того, щоб провести за рахунок селян політику переселення. Тому для освоєння нових територій відбирались ті сім'ї, які мали хоча б мінімальні ресурси для влаштування на новому місці. Слід зауважити, що державні вимоги до новоприбулих були не однакові у різних районах. Матеріальне забезпечення для переселенців на Поволжі мало становити не менше ніж 1300 руб. на родину, в Сибіру, відповідно – 800 руб., на Далекому Сході – 900 руб. [2]. Тут не обійшлося без приписок: при складанні сімейно-понамаєткових списків в окрземвідділках де-юре селянам часто збільшували вартість садиб, будинків, землі. Робилося це для того, щоб бажаючі могли законно отримати дозвіл на пільговий проїзд з метою огляду ділянки (так зване ходацьке свідоцтво). Де-факто про продаж майна за його реальну ціну, якщо сім'я дійсно виїжджала із села, залишалось тільки мріяти. Через те, що випадки переїздів цілих родин були непоодинокими, вартість землі, будинків, реманенту в ринкових умовах непу падала. Отже не дивно, що далеко не всі родини, особливо самовольці, відповідали фінансовим вимогам, які ставила держава. Закономірно, що пізніше вимоги щодо забезпеченості знизили. За даними наслідків зачислення в 1926 році, виявилось, що на переселення йдуть родини із середнім складом у 5,6 особи, з яких 3,3 – працездатного віку. За віковими групами переселенці розподілились таким чином: а) дітей до 12 років – 25,5%, б) молодь 12-18 років – 20,6%; в) чоловіків віком 16-60 років – 25,3%; г) жінок 18-55 років – 25,5%; д) людей віком понад 60 років – 4,5%. Найбільші родини переселились на Поволжя та Урал – вони склалися у середньому із 6,3 осіб, найменші – на Південь України – 5,3 особи [13].

На той час переважна більшість селян вела господарство екстенсивним способом, тож для успішного освоєння нових земель сім'ї мали бути добре забезпеченими робочою силою.

Якщо розглянути питання землезабезпеченості, то тут картина буде такою: кількість безземельних селян – 2,8%; тих, що мали до 2 дес. землі, – 46,6%; від 2 до 4 дес. – 29,6%; 4-6 дес. – 16,8%; від 6 до 8 дес. – 3,9%; 8-15 дес. – 0,3% [13]. Низький відсоток безземельних селян становили переважно ті, хто переїхав до міста, але з тих чи інших причин вирішили повернутися до більш традиційного заняття – до землеробства. Враховуючи, що за радянськими нормами для того, щоб забезпечити існування родини, необхідно було мати хоча б одну десятину землі на їдця, а середній склад сімей переселенців, як уже зазначалось, становив як мінімум 5,3 особи, легко зрозуміти, що майже у 80% випадків мігранти не мали необхідної кількості землі, тому прагнули за рахунок переселення збільшити свої

землеволодіння. Заможні селяни також ішли на зміну місця проживання. За архівними джерелами достеменно з'ясувати причини таких вчинків важко. За даними опитування переселенців на станціях, чи не єдиною метою переїзду було покращення умов землекористування. Проте навіть радянська влада не визнавала їх за правдиві, адже записувались вони зі слів мігрантів і до того ж, вочевидь, неякісно. Найлогічнішим у цьому випадкові буде припущення, що заможні селяни тікали від засилля комнезамів та більшовицької влади.

Одним із важливих показників достатку переселенців була забезпеченість робочою худобою. В середньому на один двір припадало 1,5 голови, з яких: коней – 96,8%; волів – 3,2%. Не мали робочої худоби 9,5% сімей. 44,2% родин мали у господарстві одну голову робочої худоби, 37,2% – дві. Трьома головами робочої худоби були забезпечені 9,1% сімей. На один двір у середньому припадало 1,67 шт. корів. Узагалі не мали корів 7,1% дворів, одну корову – 77,3%, дві – 13,3%, три і більше – 2,3% родин. Щодо дрібної худоби, то свиней припадало – 1,3 шт. на двір, овець – 1,0 шт. Забезпеченість реманентом пересічно на один двір була такою: а) плугів – 0,8 шт., б) возів – 0,9 шт., в) борін – 1,5 шт., г) драпаків та культиваторів – один на 50 дворів, д) сівалок – одна на 135 дворів. Переважна більшість переселенців мала власну худобу та реманент.

Нарешті, аналіз забезпеченості родин коштами дає таку картину: до 500 крб. мали 3,2% сімей, від 500 до 700 крб. – 36,7%, від 700 до 900 крб. – 17%, від 900 до 1200 крб. – 20,5%, від 1200 до 1500 крб. – 13%, а понад 1500 крб. – 9,6% [13]. За будь-яких умов до категорії достатньо забезпечених можна віднести лише 20, максимум 60% сімей. Тим селянам, які не мали достатньо коштів, пропонувалось об'єднуватися у різного роду колективи. Тоді вимоги щодо матеріальної забезпеченості у 800-1300 крб. знижувались до обов'язкових 200 крб.

З вищесказаного зрозуміло, що на переселення йшли переважно селяни, яких можна віднести до категорії середняків: добре забезпечені робочою силою, котрі мали худобу, реманент і бажали збільшити землекористування.

Іншою категорією переселенців були самовольці. До такого виду мігрантів відносили також і тих, хто поселявся у багатоземельних регіонах, щодо яких не було планової політики з боку держави, таким чином, допомоги з боку держави також не було. Хвилю самовільної міграції породжували не тільки економічні чинники. Одним із найсуттєвіших був недорід у певних областях. З цієї причини на переселення наважувалося чимало селян. В основному виїжджали з півдня: з Миколаївської області – 36%, Одеської – 23%, Херсонської – 12%, Першотравненської – 5%, Мелітопольської – 5%, Зінов'ївської – 4%, інших областей – 15%. Крім того, переселенню сприяла і політична ситуація. Остання причина особливо яскраво проявила себе у 1927-1928 роках, коли розпочалась кампанія проти заможних селян [14]. Якщо за 10 місяців, у період з 1 жовтня 1926 р. по 1 липня 1927 року, на одному з пунктів зафіксовано лише 294 особи самовольців, то з 1 липня по 1 жовтня 1928 року, тобто за три місяці, зафіксовано 4380 осіб. Напрямами переселенців-самовольців були: Казахстан – 51%, Сибір – 23%, Надволжя – 12%, Уральська область – 11%, Далекий Схід – 3% [15]. Вибір регіону пов'язаний з його природними умовами. Вирішальним фактором тут була схожість клімату з місцем виходу переселенців. Влада ж при виборі переселенського контингенту керувалась матеріальними вимогами. Пересічне опитування 50 господарств самовольців дає таку приблизну картину фінансового

забезпечення. За складом родини: до трьох осіб мали 14% сімей, 4-5 осіб – 42%, 6 і більше осіб – 44%. За землезабезпеченістю: до 5 га – 20%, 5-7 га – 16%, 8-10 га – 24%, з 10 і більше гектарами – 10 %. За забезпеченістю худобою: 18% були без робочої худоби, з однією головою – 20%, з двома – 24%, з трьома – 26%, більше від трьох голів – 12%. У середньому самовільні переселенці були менш заможні за планових й отримували близько 390 крб. від ліквідації свого господарства в місцях виходу, тоді як планові переселенці отримували 731 крб. [15]. Більша, на перший погляд, землезабезпеченість особливих переваг не надавала, оскільки левову частку мігрантів становили втікачі з голодних губерній Півдня. Будівлі, реманент, худоба були знецінені. Реально потужним елементом були лише політичні біженці – куркулі. Та їх було небагато. Головна соціальна група переселенців – це бідняки, про що свідчить опитування причин міграцій. Головна маса не могла пережити один голодний рік. Переселенців з причин недороду налічувалося 78%, через недорід та малоземелля – 14%, малоземелля – 8 % [16].

Матеріальна забезпеченість переселенців впливала і на вибір місця оселення. Так, на Поволжя йшли виключно заможні селяни та середняки. Лише 5-7% мали до 900 крб. на господарство, 32,7% - 800-1300 крб., основна ж маса селян – 61,6% – належали до багатих, оскільки мали більше ніж 1300 крб. Такий розподіл викликаний як високими матеріальними вимогами до переселенців, так і складністю освоєння територій. Зовсім інша картина в Уральському краї. Бідняцькі господарства, що мали до 400 крб., становили тут до 28%, середняцькі (400-1000 крб.) – 57% та заможні, тобто більше ніж 1000 крб., – 15% усіх новоприбулих. Планові переселенці в Сибір майже всі належали до категорії середняцьких, але сюди ж ішов і найбільший потік самовільців, яких можна віднести до розряду малозабезпечених. На Далекому Сході соціальний склад мігрантів був такий: бідняки – 69,1%, середняки – 26,3%, заможні – 4,6% [4]. Цьому регіону Радянська держава надавала особливе стратегічне значення. Великий відсоток населення з низьким матеріальним забезпеченням у регіоні можна пояснити тим, що він належав до особливо важливих зон як з точки зору наявності тут корисних копалин, так і з геостратегічних позицій. Кредити для переселенців на Далекому Сході були вищі, ніж будь-де, а тому колонізували його не лише поселенці з України, Білорусі, Чорноземних губерній Росії, але й незаможні жителі Сибіру.

Ті селяни, що не мали відповідної кількості коштів, були змушені йти на переселення самовільно.

В особливо складних умовах держава мала б підготувати нові землі перед заселенням. Перш за все логічно було б звернути увагу на фонди дореволюційної заготовки, що вимагали найменших затрат коштів. Проте на практиці всі ці моменти використали незначною мірою. Так, із «надлишків» площ, відібраних у місцевого населення (а це 1 млн. переселенських часток), на Далекому Сході та в Сибіру використали лише 130 тис. часток. Фонд дореволюційної заготовки, площа якого становила 5,5 млн. га, навіть не врахували, а отже, і використали невеликою мірою. Водночас новоприбулих поселяли у віддалених, болотистих, необжитих, важкодоступних місцях. Навіть у районах обжитих місць заселення проводили безсистемно [3].

Переселення відкрилось у той момент, коли ще не було здійснено необхідних робіт, на місцях був відсутній апарат, який міг би взяти на себе клопіт із

влаштування переселенців. На місцях поселення цим мали займатися спеціальні партії, які в свою чергу поділялись на дорожній, меліоративний відділи, відділ з підготовки фонду тощо. Проте, за висловом старшого консультанта Переселенського комітету при ЦВК Рождаєва, «всі роботи, проваджені на місцях, були розсіпані й ніким не об'єднувались» [5]. Усе це призвело до безладу. Так, недостатньо кваліфікований молодий персонал у Троїцькій окрузі спланував колодязі далеко від садиб. Крім того, чимало ділянок, відведених під садиби, знаходилися у низинах, що затоплювалися навесні [6]. У Пугачовському повіті Самарської губернії найкращі землі віддавалися під сінокоси, а гірші – переселенцям [7]. Узагалі, якість ґрунту була дуже сумнівною. Це добре ілюструє доповідь агронома на Далекому Сході В. Мазуренка про підготовку фонду до заселення: «...як в давнину, так і зараз поняття про зручні землі й рілля вимагає роз'яснення. Наприклад, на Україні, прийнято вважати ріллями ті землі, для яких достатньо взяти плуг і почати обробляти без допомоги будь-яких інших засобів. Тут (на Далекому Сході. – Авт.) немає жодної переселенської ділянки, де можна зробити таким чином. Жалюгідні клапті подібних земель уже розібрані старожилами. На повені тут звертають увагу лише тоді, коли вони змивають з лиця землі цілі поселення» [20]. Отже, маючи можливість де-юре отримати велику кількість землі, де-факто переселенці опинялися у надскладних умовах. Ураховуючи ці факти, держава новоприбулим надавала пільги: звільнення від єдиного податку на термін від 3 до 5 років, залежно від якості отриманого наділу; відстрочку у військовій повинності на три роки; пільговий проїзд залізничними шляхами; в Сибіру безкоштовно давали ліс для будівництва. Залежно від складності умов в освоєнні цілих земель, ввели певні суми позик. Для Сахаліну сума становила 800 крб., для Далекого Сходу – 400 крб., для інших – 300 крб. [1]. Передбачалось, що ці кошти мали йти на будівництво житлових споруд, купівлю худоби, добрив, насінневого матеріалу, реманенту. Проте дані свідчать, що сітка кредитних товариств була нерівномірною. Кошти видавалися з великим запізненням. Звичним явищем було встановлення терміну довгострокового цільового кредиту не з моменту його отримання позичальником, а з моменту відкриття гранта банком. Короткотермінові кредити, наприклад, на купівлю машин, видавали з великим запізненням (на 4-8-10 місяців), у той час, коли вони були надзвичайно актуальними у період посівної кампанії [21]. До того ж, такі кредити негативно відбивались на господарствах переселенців. У 1926-1927 роках, напередодні недороду в Надволжі та повені на Далекому Сході, кредити, що видавалися переселенцям, становили 150, а подекуди і 50 крб. [12, 13]. На 1927-1928 роки кредитний ліміт був вичерпаний на 87,4% від планового. Повною нормою кредиту могли бути задоволені лише 30-40% господарств [8]. Тоді, коли витрати на будівництво й господарське обладнання становили 350 крб., у кращому випадку фінансування було 200 крб. [8]. Починаючи з 1927 року, сума кредиту мала збільшуватися з 300 крб. до 400 крб. Ці кошти виділяли не відразу, а розподіляли на три частини. Спочатку видавали 200 крб., потім – 125-130 крб., а за останнім посівом – 50-75 крб. [9]. У період 1927-1928 років з точки зору вчасної видачі грошей фінансування дещо поліпшилось. Надання кредитів натурою мало свої особливості, адже заготівля насіння через систему кооперації була вкрай невдалою. Крім того, що воно було засміченим, та ще й мало досить високу ціну. Позика насінням жита становила 2 крб. за пуд, пшениця – 1,58 крб., овес – 1 крб.

58 копійок. У роздрібній торгівлі насіння доброї якості можна було придбати за значно нижчими цінами: пуд пшениці коштував 1 крб. 50 коп., жита – 1 крб. 65 коп., вівса – 50 коп. Звісно, в таких умовах брати кредит натурою було вкрай не вигідно, але переселенці не мали вибору, тож змушені були йти на таке [10].

Голодного для Сибіру 1927 року заготівельні пункти не стали робити припаси насіння, відповідно селяни-переселенці не отримали зерна. Був відсутній посівний матеріал і на базарах, отже наступного, 1928 року, гостро постало питання хлібозаготівель. Дальсоюз, узявши на себе обов'язок забезпечення переселенців борошном дешевих сортів, не зміг надати його за цінами нижчими ринкових. Так, на місцевих базарах вартість борошна становила 1 крб. 90 коп., у районах – 2,10-2,15 крб. [18]. Передача через кредитові товариства худоби на умовах позики натурою для переселенців першого року заселення була вкрай обтяжливою. Спостерігались випадки майже насильницької видачі переселенцям лоша. Видача підрайоном позичкових ордерів на тварин подекуди викликала негативний ажіотаж. Адже селяни мусили отримувати худобу, що випала їм на долю методом жеребкування [6]. При цьому кредит натурою становив чималу частку від загального ліміту. На Уралі, наприклад, ця цифра сягнула рівня 70%. Крім того, кредитові товариства брали високу комісію – 30% – за заготівлю робочої худоби, але якість наданого товару була вкрай низькою. Так, пересічна вартість робочого коня в Троїцькій окрузі становила 140-150 крб., пари волів – 150-160 крб. У той же час на приватному ринку переселенець міг купити коня за 110-120 крб., а двох волів – за 120-130 крб. [19].

Ці складні обставини призводили до того, що лише 50% переселенців осідали на вибраних ділянках. Решта – шукали території за власним вибором, серед старожиливі. Аналізуючи опитування, що провели переселенські пункти серед тих селянських родин, які поверталися на батьківщину, причини зворотного руху були такими: малосильність сім'ї – 21,3%, непридатність ґрунтів – 17,4%, непристосованість до життя – 15,2%, стихійні лиха – 7,8%, ранні заморозки – 9,2%, затоплюваність ділянок – 5,8%, відсутність засобів для існування – 5,7%, утрата працездатності одного з членів родини – 5,7%, не сподобався край – 4,9%, відсутність заробітків 1,0%, заболоченість районів – 0,64%, неврожаї, погані ґрунти – 3,4%, засилля комарів та мошок – 0,2%, інші причини – 1,8% [18].

Підсумовуючи все вищесказане, можна зробити висновок, що за умов, коли держава не забезпечувала в достатніх обсягах фінансову підтримку процесу переселення на всіх його етапах, відсутня була допомога тим, хто найбільше її потребував – незаможним селянам. Підтримка середньозабезпечених та заможних переселенців також була явно недостатня. Тож можна із упевненістю стверджувати, що поставлена мета – розвантаження перенаселених аграрних регіонів, а також колонізація пустуючих околиць з їх невичерпними ресурсами, – не була досягнута. В цілому, розв'язати таке стратегічне завдання в умовах мінімального фінансування з боку держави було неможливо. До того ж, основні затрати цього масштабного процесу уряд переклав на плечі незаможних селян. Певні вимоги до матеріального стану переселенців призводили лише до приписок, зловживань і корупції, що дуже ускладнювало становлення нового господарства на новому місці. Крім того, природні умови Надволжя, Сибіру та Далекого Сходу були дуже важкі для ведення сільського господарства і різюче відрізнялись від тих, до яких звикли селяни в Україні. Отже, в ситуації, коли підтримка від

держави надавалась невчасно, неякісно або взагалі була відсутня, значний відсоток переселенців не витримував, селяни вирішували повернутися на батьківщину. Радянський уряд проводив програму освоєння окраїнних територій СРСР і пізніше, у 30-і роки ХХ століття, але вибрав для цього інші методи. Спосіб організації переселення на його початковому етапі, у 1920-их роках, на практиці довів свою неефективність, а в тогочасних умовах політичної ситуації в країні та тотального недофінансування був просто провальним.

Список використаної літератури

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 27. – Оп. 6. – Спр. 655. – Арк. 434.
2. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 7. – Спр. 1131. – Арк. 49.
3. Там само. – Арк. 7.
4. Там само. – Спр. 737. – Арк. 120.
5. Там само. – Спр. 756. – Арк. 8.
6. Там само. – Спр. 744. – Арк. 8.
7. Там само. – Спр. 749. – Арк. 89.
8. Там само. – Спр. 775. – Арк. 12.
9. Там само. – Арк. 65.
10. Там само. – Спр. 766. – Арк. 75.
11. Там само. – Оп. 9. – Спр. 941. – Арк. 195.
12. Там само. – Арк. 196.
13. Там само. – Спр. 944. – Арк. 74.
14. Там само. – Спр. 973. – Арк. 51.
15. Там само. – Арк. 52.
16. Там само. – Арк. 58.
17. Там само. – Спр. 958. – Арк. 67.
18. Там само. – Арк. 57.
19. Там само. – Спр. 978. – Арк. 15.
20. Там само. – Оп. 10. – Спр. 795. – Арк. 249.

С. В. Якименко

ФИНАНСОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКИХ ХОЗЯЙСТВ ИЗ УКРАИНЫ В 20-ЫХ ГОДАХ ХХ СТОЛЕТИЯ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ МИГРАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ

Анализируется финансовое обеспечение переселенського движения украинцев на многоземельные территории Юга Украины, Сибири и Дальнего Востока в 20-ых годах.

Ключевые слова: миграционные процессы, украинская деревня, финансовое обеспечение переселенцев.

S. V. Yakymenko

THE FUNDING OF RESETTLING THE UKRAINIAN FARMS IN 1920S DURING THE MIGRATION POLICY OF THE SOVIET POWER

The state funding of the Ukrainians' migration to the vast lands of the South of Ukraine, Siberia and the Far East in 1920-s is analyzed in the paper.

Keywords: migration, a Ukrainian village, state funding of migrants.

Надійшла до редакції 3 жовтня 2012 року